

Иван Матић

Институт за политичке студије, Београд

LIMES DANUBIENSIS: ГРАНИЦА РИМСКОГ ЦАРСТВА НА ДУНАВУ*

Сажетак

*Тема овог рада је историјски развој границе (лат. *limes*) Римског царства на обали Дунава. У првом делу рада ће, ради успостављања историјског контекста, укратко бити приказан развој римских институција и експанзија територије кроз период краљева, републике и, коначно, царства. Затим ће бити размотрен постепен напредак Римљана ка обалама Дунава и ток сукоба римске војске са народима који су их насељавали. Тема трећег дела рада ће бити успостављање почетне границе на Дунаву, њене флукуације условљене офанзивним и дефанзивним подухватима, изазови њеног одржавања, покушаји обнове и, напоследку, њен пад под 'варварском' инвазијом, односно напуштање од стране Римљана. У последњем делу рада ће бити понуђен преглед неколико археолошких налазишта која садрже остатке утврђења римског лимеса у Бердапској клисури.*

Кључне речи: *Рим, лимес, граница, Дунав, Панонија, Моезија, Дакија, Тракија*

---

* Чланак је урађен у оквиру интерног пројекта „Србија и балканске геополитичке импликације украјинске кризе”, реализованог у партнерству Института за политичке студије и Факултета за међународну политику и безбедност, Београд.

Увод

Као једна од највећих европских река, Дунав је између осталог имао кључан геостратешки значај још од почетка развоја племенских конфедерација и античких држава. Овај значај се примарно огледао у чињеници да је, будући да се ради о реци која је релативно равномерно широка и брза целим својим током (Kaiser 2022, 40), древним армијама било изузетно тешко да спроведу инвазију са једне обале на другу, што ју је чинило идеалном и лако одбрањивом природном границом. У контексту Римског царства, Дунав поприма значајну улогу крајем првог века пре нове ере, када Римљани започињу освајачке походе против народа који су насељавали његове обале (Eutropius 1993, 32; Mommsen 1901, 120). Ови походи наилазе на значајан успех током првог века нове ере, када се успостављају и стратешки темељи онога што ће постати граница Римског царства на Дунаву (лат. *Limes Danubiensis*). Ове границе се у другом веку нове ере чак и померају на североисток, након Трајановог освајања Дакије, али затим попримају облик који ће мање-више задржати све до пада лимеса под инвазијом Словена и Авара у седмом веку.

Да бисмо разумели како је једно древно царство било у стању да одржи границу удаљену преко хиљаду километара од свог града порекла, најпре морамо почети од његових темеља. Утолико, у првом делу рада ћемо укратко прегледати ток развоја римске државе и њене територије, од њених скромних почетака у централној Италији у доба тзв. краљева,¹ преко значајне експанзије у време републике, до, напослетку, финализације граница у периоду царства. Успоставивши контекст територијалног ширења Рима, преместићемо фокус на експанзију ка обалама Дунава на Балкану, сукобима са староседеоцима који су уследили и развоју првих римских провинција у овом региону. Коначно, размотрићемо процес развоја границе на Дунаву, њено постепено утврђивање, привремено напуштање, инвазије и реконструкције и, коначно, њен пад.

¹ Превод латинског појма *'rex'* као 'краљ' је у најбољем случају апроксимативан, будући да су седморица владара који су носили ову титулу, од Ромула до Тарквинија Охолог, били примарно врховни свештеници, војни заповедници и судије, али не и цивилни владари (ту функцију је и тада вршио сенат). Непрецизност овог превода се огледа у томе што се титула раних римских поглавара њиме доводи у везу са феудалним краљевима, или, пак, владарима раних модерних европских држава. За више о овоме, видети: Морган 1877, Матић 2020, Матић 2021.

За изворе ћемо се позвати на широк спектар литературе, од класичних аутора као што су Фест (Sextus Festus), Флор (Lucius Annaeus Florus), Еутропије (Eutropius) и Плиније Старији (Gaius Plinius Secundus), затим класичне немачке историчаре као што су Неибур (Barthold Georg Niebuhr) и Момзен (Theodor Mommsen), њихове тумаче из других друштвених наука попут Моргана (Lewis Henry Morgan) и Енгелса (Friedrich Engels) и, коначно, бројна савремена историјска и археолошка истраживања римске границе на Дунаву.

1. *Imperium Romanum*: Како је један град ‘освојио свет’?

Рим је по предању основан 753. године пре нове ере (Morgan 1877, 286) географским спајањем три племена, *Ramnenses*, *Titienses* и *Luceres*² (Smith 2006, 187). Важно је, међутим, имати у виду да је закон Дванаест таблица из половине петог века пре н. е. хронолошки први писани документ сачуван из доба старог Рима, док је већина римских историчара писала у периоду позне републике и империје, тј. од другог века пре н. е. надаље (Smith 2006, 12). Све ово илуструје чињеницу да историографија древних зачетака Рима барата несигурним изворима који заузимају чудну позицију на спектруму између историјских чињеница и легенди. Неки класични историчари, међутим, сматрају да су основни подаци о овом периоду, као, на пример, тај да је Римом у првом периоду владало седам краљева, вероватно тачни, мада је ових владара могло бити и више (Smith 2006, 169).

Сходно оскудности историјских информација, о уређењу Рима у првом периоду његовог постојања се мало зна. Према легендама, три племена која су створила овај град су била подељена на по сто генсова, односно на по десет курија (Engels 1884, 117).³ Овај систем је заокружен у време петог краља, Тарвинија Приска, од кога, наводно, сеже и употпуњен број од триста сенатора (Morgan 1877, 287; Engels 1884, 122). Иако бројни детаљи нису познати, претпоставља се да

² Ова племена су названа према њиховим поглаварима: Ромулу, Титу Тацију и Лукому.

³ Као основна јединица раног римског родовско-племенског друштва, *gens* се најбоље може превести као ‘род’ или ‘клан’ (Матић 2020, 289): ради се о сродничкој структури која окупља све потомке једног заједничког претка по мушкој линији. Иако се до данас не зна шта су тачно биле римске курије (Smith 2006, 184), претпоставља се да су биле у питању ране родовске скупштине у којима се гласало према пореклу (Smith 2006, 185) и које су изгубиле на значају након развоја територијално и имовински заснованих институција (Smith 2006, 215).

је Рим у овом периоду имао прелазни облик владавине, који је садржао како карактеристике родовско-племенског система, тако и територијалне институције које карактеришу државу.

Два кључна политичка догађаја из овог периода су биле опсежне реформе шестог краља, Сервија Тулија, које су у потпуности искорениле остатке родовско-племенског система поделом становништва на имовинске класе (Morgan 1877, 340; Матић 2020, 299) и изгнанство седмог и последњег краља, Тарквинија Охолог (509. пре н. е.), чиме је успостављена република (Smith 2006, 177). Ова промена, која је војну управу пренела са краљева на елективни пар конзула, је убрзо била праћена сукобом новонасталих сталежа патриција и плебејаца, чије су окоснице били дугови, приступ политичким функцијама и расподела земље (Smith 2006, 179).

Након вишевековних компромиса и реформи, сукоб сталежа је привремено окончан формирањем својеврсног двослојног патрицијско-плебејског племства; Упркос томе, питање расподеле земље је остало отворено и радикалније реформе Фламинија (232. пре н. е.) и Тиберија Граха (133. пре н. е.) су отвориле пут за успостављање царства (Smith 2006, 182). Недуго након убиства доживотног диктатора Гаја Јулија Цезара (44. пре н. е.), његов усвојени син Октавијан Август је постао први римски император (27. пре н. е.–14. н. е.), започињући први период царства, познат као принципат, у коме су републиканске институције и даље задржале одређени утицај. Са почетком владавине Диоклецијана (284.) наступа други период царства, доминат, који је карактерисао ауторитарнији, бирократскији поредак (Kaiser 2022, 50).

Један од најбољих прегледа тока римске историје долази од Феста, историчара и хроничара у служби императора Флавија Јулија Валенса (364–378. н. е.): он наводи да је Рим био под влашћу седам краљева 243 године, функционисао као република 467 година, током ког периода је 916 владара носило функцију конзула и да је био царство 407 година (до владавине Валенса), имајући 44 императора (Festus 1819).⁴ Рим је током периода краљева остварио најмању територијалну експанзију, будући да су се његове границе

⁴ “Regnaverunt Romae per annos ducentos quadraginta tres, reges numero septem... Consules deinde fuerunt a Iunio Bruto et Publicola in Pansam et Marcum Hirtium, numero DCCCCXVI; praeter eos qui in eundem annum sorte aliqua sunt subrogati, per annos quadringentos sexaginta septem... Imperatores ab Octaviano Caesare Augusto usque ad Iovianum fuerunt numero quadraginta quatuor, per annos quadringentos septem.”

прошириле тек до Порта и Остије, свега 26 километара од капија самог града (Festus 1819).⁵

Највећа и најзначајнија експанзија римске територије се одвила у доба републике, када је освојена читава Италија, као и северна Африка и Хиспанија, док је Галији и Британији наметнут данак. Поред тога, освојен је и велики део Балкана (лат. *Illyricum*), заузета је Македонија и римске границе су померене до Тракије и Дунава (Festus 1819).⁶ У овом периоду су Римљани први пут продрли и у малу Азију и освојили делове источне обале Средоземног мора. Међутим, знатнија експанзија Рима на блиском истоку се догодила тек у време царства, када су освојени Понт, Јерменија, Месопотамија, Асирија, Арабија и Египат. У овом периоду је освојено и Подунавље, а Панонија и Моезија (чија је главнина територије обухватала савремену Војводину и Шумадију) су постале римске провинције (Festus 1819).⁷

Након иницијалне консолидације римске територије у Италији, Сицилија је постала прва провинција, када ју је, током Другог пунског рата (218–201. пре н. е.) освојио петоструки конзул Марко Клаудије Марцел, док је Сардинију и Корзику припојио Марко Клаудије Метел (Festus 1819).⁸ Против Картагине су, током три тешка рата, најзначајније победе остварили Публије Корнелије Сципион и његов усвојени син, Сципион Емилијан, након чега је она уништена и касније претворена у римску провинцију. Суседна Нумидија, јужно од Картагине, је дуго била савезник Рима, али је, услед њеног унутардинастијског сукоба дошло до интервенције Рима у којој је Гај Марије освојио и претворио у провинцију (Festus 1819).⁹

⁵ “Sub regibus septem, per annos ducentos quadraginta tres non amplius quam usque Portum atque Ostiam, intra octavum decimum milliarium a portis urbis Romae...”

⁶ “Per annos simul quadragintos sexaginta septem, usque trans Padum Italia occupata est: Africa subacta, Hispaniae accesserunt; Galliae et Britanniae tributariae factae sunt. Deinde Illyrici, Istrii, Liburni, Dalmatae domiti sunt: ad Achaia transitum est: Macedones subacti: cum Dardanis, Moesis, et Thracibus bellatum est: etiam ad Danubium usque perventum.”

⁷ “Sub imperatoribus vero per annos quadringentos septem... omnis ora Danuvii in provincias est redacta: Pontus omnis, Armenia maior, Oriens totus cum Mesopotamia, Assyria, Arabia et Aegypto, sub imperii Romani iura transivit.”

⁸ “Prima provinciarum Sicilia facta est. Eam... Marcellus consul obtinuit. Sardiniam et Corsicam Metellus vicit.”

⁹ “Ter Africa rebellavit: ad extremum, deleta per Africanum Scipionem Carthagine, provincia facta est... Numidia ab amicis regibus tenebatur; sed Iugurthae ob necatos Adherbalem et Hiempsalem, Micipsae regis filios, bellum indictum est: et eo per Metellum consulem attrito, per Marium capto, in populi Romani potestatem Numidia pervenit.”

Сципион ‘Африканац’ је такође први пружио помоћ Хиспанији против Картагине. Луситанију (данашњи Португал) је освојио Децим Брут, а Луције Корнелије Сула је претворио Хиспанију у римску провинцију (Festus 1819).¹⁰ Гали су били најопаснији непријатељи Рима: њихова територија се протезала све до Рубикона и 390. пре н. е. су нанели тежак пораз републици и опустошили сам Рим. Сенат у егзилу је морао да прибегне јединственој мери постављања диктатора: у овом случају, то је био војсковођа Марко Фурије Камил, који је успео да порази галску инвазију (Festus 1819).¹¹ Снага и стабилност римских републиканских институција са почетка 4. века пре н. е. су илустроване чињеницом да је Камил сачекао одобрење куријатске скупштине (лат. *lex curiata*) пре него што је кренуо у контраофанзиву (Smith 2006, 220). Гале је накнадно из Италије истиснуо Марије, да би потом саму Галију освојио Цезар са десет легија од којих је свака имала по четири хиљаде војника у рату који је трајао осам година (Festus 1819), померивши тиме границе републике до Рајне.¹² Цезар је започео и експанзију у Британији које ће бити заокружена у време Хадријана.

Римљани су на Балкану водили три рата против Македоније, која је напослетку освојена под вођством Квинта Цецилија Метела средином другог века пре н. е. Том приликом су освојени и Илири (Festus 1819). Неколико деценија касније, римска војска је под вођством конзула Гаја Скрибонија Курија поразила Дардане и Моезе и први пут стигла до обала Дунава (Eutropius 1993, 32). Касније су поражена и германска племена Маркомани и Квади и кроз провинције Паноније и Моезије је успостављена војна граница између Римљана и ‘варвара’. Ова граница је привремено проширена у време цара Трајана (98–117. н. е.): он је освојио и Дакију, која је, међутим, изгубљена у време Галијена (253–268. н. е.) (Festus 1819).¹³

¹⁰ “Hispanis primum auxilium adversus Afros per Scipionem tulimus. Rebellantes Lusitanos in Hispania per Decimum Brutum continuimus... Post Hispanos tumultuantes Sulla cum exercitus missus, eos vicit.”

¹¹ “Cum Gallis gravissima bella populus Romanus habuit. Galli enim etiam illam partem Italiae, in qua nunc Mediolanum est, usque ad Rubiconem fluvium tenebant; in tantum viribus freti ut Romam ipsam bello peterent; aosis exercitibus Romanis apud Alliam fluvium, moenia urbis intrarent; Capitulumque obsiderent... Posetea Gallos victoria, Camillus, qui in exilio erat, collecta de agris multitudine, oppressit; et aurum et signa, quae Galli ceperant, reportavit.”

¹² “Marius Gallos ex Italia expulit, et transcensit Alpibus, feliciter adversus eos pugnavit. Gaius Caesar cum decem legionibus, quae quaterna milia militum Italorum habuerant, per annos octo ab Alpibus ad Rhenum usque Gallias subebit.”

¹³ “Marcomanni et Quadi, de locis Valeriae, quae sunt inter Danuvium et Dravum, pulsi sunt: et limes inter Romanos ac barbaros ab Augusta Vindelicorum per Noricum, Pannonias ac

Фест сукобе са Трачанима описује као посебно жестоке и сам овај народ као најдивљји од свих: Трачани су, наводно, жртвовали ратне заробљенике својим боговима и пили крв из њихових лобања. Тракија је у Трећем македонском рату потчињена Риму, да би у првом веку пре н. е. изгубила клијентски статус и била претворена у провинцију (Festus 1819).¹⁴ Римљани су своју прву азијску територију, краљевство Пергам, добили у тестаменту од краља Атала Трећег, који није имао наследнике; убрзо потом су, међутим, били приморани на одбрану од селеукидске Сирије у рату у коме су освојили и Лидију, Карију, Хелеспонт и Фригију (Festus 1819).¹⁵ Кападокија је, пак, кроз историју била велики савезник Рима, толико да је њен највећи град Мазака назван Цезареја у част Октавијана Августа; касније је претворена у римску провинцију, што се десило и са Понтом (Festus 1819).¹⁶

Након Трајанових и Хадријанових освајања, границе римског царства су стекле мање-више перманентну форму, при чему су попришта конфликта кроз векове остале обале Рајне (која је делила Галију и Германију) и Дунава (који је разграничавао Моезију и Панонију) и исток Мале Азије (Персија и Медија). Тешки порази које су Римљани претрпели у бици код Каре против Парћана (53. пре н. е.) и у Теутобуршкој шуми против Германа (9. н. е.) су били весници почетка краја римске експанзије на овим територијама, док је граница на Дунаву успешно проширена и у новом облику одржана читав један и по век. Након инвазије Карпа у време цара Галијена, половином трећег века, римска провинција Дакија је била територијално напуштена, а номинално пресељена у део

Moesiam, est constitutus. Traianus Dacos sub rege Dacibalo vicit; et Daciam trans Danuvium in solo barbarico provinciam fecit, quae in circuitu decies centena millia passuum habuit; sed sub Gallieno imperatore amissa est...

¹⁴ "In Thracias Macedonici belli occasione transcursum est. Saevissimi omnium gentium Thraces fuerunt. In Thraciam regionibus etiam Scordisci habitaverunt, partier crudele et callidum genus. Multa de saevitiis praedictorum fabulose memorantur; quod hostium captivos diis suis aliquando litaverint; quodque hominum sanguinem in ossibus capitum potare sint soliti. Saepe per eos Romanus est caesus exercitus."

¹⁵ "Asia societate Attali regis nota Romanis est; eamque Attali testamento relictam hereditario iure possidemus. Ne quid tamen populus Romanus non viribus partum haberet; armis per nos ab Antiocho, Syriarum rege maximo, est vindicate. Eadem occasione etiam Lydia, sedes antiqua regnorum, Caria, Hellespontus, ac Phrygiae in potestatem populi Romani inuncta deditione venerunt."

¹⁶ "Semperque in auxilia nostra fuere Cappadoces, et ita maiestatem coluerem Romanam, ut in honorem Augusti Caesaris Mazaca, civitas Cappadociae maxima, Caesarea noncuparetur. Postremo, cum sub imperatore Claudio Caesare Archelaus ex Cappadocia Romam venisset, ibique diu detentus occubisset in provinciae speciem Cappadocia migravit."

дотадашње Моезије: граница на Дунаву ће од тада опстати све до почетка седмог века.

2. *Ad Danubium*: Сукоби Римљана са народима на обали Дунава

Пре ступања римске војске на Балкан у доба републике, Подунавље, које ће под римском влашћу бити подељено на четири основне провинције: Моезију, Панонију, Тракију и Дакију, су настањивали бројни народи, махом келтског порекла. У време Херодота (пети век пре н. е.), Подунавље су још увек настањивали староседеоци, које су Римљани називали Моези (Neibuhr 1847, 258; Festus 1819). Ови староседеоци нису имали софистицирану архитектуру и њихова насеља се нису географски поклапала са каснијим римским, која ће махом бити грађена дуж границе, уз обалу Дунава (Kaiser 2022, 38). Почетком четвртог века пре нове ере, дванаест година након пустошења Рима, Гали су стигли до обала Дунава и Тракије (Neibuhr 1847, 255).

Њихов даљи продор на Балкан су зауставили Скити и Сармаћани, номадски народи даљег иранског порекла, који ће и сами касније више пута угрозити римски лимес (Neibuhr 1847, 258). Територије данашње Молдавије и Влашке су настањивали Агатирси и Трибали, од којих су ови други насељавали и делове савремене Бугарске (Neibuhr 1847, 258). Најдубљи досег галског продора на Балкан је остварило племе Бастарне, које је дошло све до Сирмијума (недалеко од данашње Сремске Митровице) и одатле изгнало староседелачко племе Гете, које је мигрирало у правцу Украјине (Neibuhr 1847, 258; Mommsen 1901, 14). Поред Тракије на истоку, најзначајнији ривал Рима на североистоку ће бити Дакија, док су територије западно одатле насељавала германска племена Маркомани и Квади (Fajerdy 2011, 32). Западни Балкан је припадао племенима које су Римљани према регијама звали Илири, Далмати и Панони (Festus 1819).

Гај Скрибоније Курио (конзул 76. пре н. е.) је био први римски војсковођа који је досегао Дунав поразивши илирско племе Дардана у трогодишњем рату (Eutropius 1993, 32; Mommsen 1901, 307). Следећи је био Марко Лукул (конзул 73. пре н. е.), који је стигао до Дунава након што је поразио трачанско племе Беса (Eutropius 1993, 33; Mommsen 1901, 307). Озбиљнији римски продор на западни Балкан

је, пак, почео тек половином првог века пре нове ере, под вођством Цезара и, касније, Октавијана Августа. Неке од занимљивости ових похода бележи римски историчар Флор. Први народ на путу римске експанзије су били Илири, чија територија на западу је сезала све до Алпа и била природно заштићена рекама: инвазију против њих је повео Цезар лично, зарад чега је наредио изградњу бројних мостова (Florus 2018).¹⁷

Након тога је уследио рат против Панона, чија је територија била источно од Саве и Драве: њих је на обалама обе реке поразио Цезаров војсковођа Виније (Florus 2018).¹⁸ Далмати су примарно живели у шумама, одакле су походили и пљачкали околна племена. Римљани су их поразили у три етапе: најпре је конзул Гај Марције уништио њихов главни град, затим им је трибун Гај Полио отео оружје и стада, да би их напослетку Октавијанов заповедник Вибије у потпуности потчинио (Florus 2018).¹⁹ Сукоб са Моезима је повео Марко Лициније Крас (унук истоименог Краса који је страдао у бици против Парћана код Каре 53. пре н. е.): Флор бележи да је на питање непријатељског војсковође “Ко сте ви?” одговорио “Ми смо Римљани, господари (свих) народа.”, на шта је поглавар Моеза прорекао “Бићете, уколико победите нас.” Крас је прихватио пророчанство и повео римску војску у победу (Florus 2018).²⁰

Крас је такође, добивши овлашћење сената да прошири римску територију на Балкану, пружио помоћ племену Дентелета, које су напали Бастарне. Као резултат овог сукоба, он је заузео велики део Тракије (Kaiser 2022, 42). Само освајање Подунавља је, пак, почело под влашћу Октавијана Августа (27. пре н. е.–14. н. е.): 12. године нове ере, формирана је провинција Моезија, коју су браниле три легије: *IV Scythica*, *V Macedonica* и *XX Valeria Victrix*.

Тракију је за време власти Октавијана Августа освојио сенатор Луције Калпурније Пизо, упркос томе што је Рометалкис, краљ Трачана, своју војску организовао и дисциплиновао према римском

¹⁷ “Illyrii quoque sub Alpibus agunt imasque valles earum et quaedam quasi claustra custodiunt abruptis torrentibus implicata. In hos expeditionem (Caesar) ipse sumpsit fierique pontes imperavit.”

¹⁸ “Pannonii duobus acribus fluviiis, Dravo Savoque vallantur. Populati proximos intra ripas se recipiebant. In hos domandos Vinnium misit. Caesi sunt in utrisque fluminibus.”

¹⁹ “Delmatae plerumque sub silvis agebant; unde in latrocinia promptissimi. Hos iam pridem Marcius consul incensa urbe Delminio quasi detruncaverat, postea Asinius Pollio gregibus, armis, agris multaverat — hic secundus orator — sed Augustus perdomandos Vibio mandat...”

²⁰ “Unus ducum ante aciem postulato silentio “Qui vos estis?” inquit. Responsum invicem “Romani gentium domini.” Et ille “Ita” inquit “fiet, si nos viceritis”. Accepit omen Marcus Crassus.”

моделу.²¹ Након пада Тракије, и она је била претворена у провинцију, под заштитом легије *VIII Augusta*, а многи Трачани су регрутовани у помоћне јединице²² и слани у Германију, Британију и Африку (Kaiser 2022, 42). Октавијан Август је направио прве кораке и у освајању Дакије: његов војсковођа Лентул је успео да порази Дачане под краљем Котизом и протера их са обала Дунава, одакле су дотада слали пљачкашке походе.²³

Територија која се подудара са савременим североистоком Бугарске је освајана неколико деценија и кроз власт три цара: такозваних Флавијеваца – Веспасијана (69–79.), Тита (79–81.) и Домицијана (81–96.) (Kaiser 2022, 42). Веспасијан је започео експанзију; Домицијан није успео да заустави инвазију Дачана 85. године, те је борбу против њих наставио његов војсковођа Корнелије Нигрин, који их је поразио 86. Римска граница на Дунаву је, дакле, била консолидована до краја првог века нове ере, након чега, уз изузетак Трајановог освајања Дакије, царство фокус војних операција премешта са напада на одбрану и већину ресурса у овом региону посвећује изградњи и одржавању лимеса.

3. *Castra et castella*: Успостављање и одржавање лимеса

Јулије Цезар и Сципион Емилијан су били први владари који су предвидели предстојећу потребу за преумеравањем римске стратегије ка одбрани: утолико, они су први разматрали успостављање перманентне војне границе тадашње републике на Еуфрату, Дунаву и Рајни (Mommsen 1894, 357). Лимес на Дунаву ће, међутим, бити успостављен тек значајно касније, када су изникле околности које су га учиниле могућим (експанзија царства до обала Дунава) и нужним (немогућност Рима да одржи офанзивне походе преко Дунава и заустави све интензивније нападе тзв. ‘варварских’

²¹ “Thracae antea saepe, tum maxime Rhoemetace rege desciverant. Ille barbaros et signis militariibus et disciplina, armis etiam Romanis adsueverat; sed a Pisone perdomiti in ipsa captivitate rabiem ostendere. Quippe cum catenas morsibus temptarent, feritatem suam ipsi puniebant.”

²² Поред легионара (лат. *legionarii*), који су били римски грађани, легије су имале бројне помоћне трупе (лат. *auxilia*) регрутоване у разним провинцијама царства. Ови војници би римску тешку пешадију углавном подржавали као стрелци и коњаници и након 25 година службе би стицали грађански статус.

²³ “Daci montibus inhaerent. Inde Cotisonis regis imperio, quotiens concretus gelu Danuvius iunxerat ripas, decurrere solebant et vicina populari. Visum est Caesari Augusto gentem aditu difficillimam summovere. Misso igitur Lentulo ultra ulteriorem perpulit ripam; citra praesidia constituta. Sic tum Dacia non victa, sed summo atque dilata est.”

народа). Због своје конзистентне ширине и брзине, Дунав је био савршена препрека за инвазије Дачана, Скита, Сармаћана и, касније, Германа (Kaiser 2022, 40).

Дунав је био природна граница између Моезије и Паноније, која је била подељена најпре на два, а касније на четири дела (Kaiser 2022, 37; Pliny 2015).²⁴ Граница на Дунаву је постепено успостављана током првог века нове ере, значајно је утврђена и ојачана након привременог пада у трећем веку, њен западни део је напуштен услед пада Западног римског царства крајем петог века, док је источни део задржао значајну дефанзивну улогу све до седмог века (Kaiser 2022, 46). Практична потреба за конструисањем војних утврђења уз обалу Дунава је постала очигледна убрзо након формирања балканских провинција у време Октавијана Августа (Kaiser 2022, 50).

Пораз Трачана у време Клаудија (46. н. е.) је представљао једну од последњих римских територијалних експанзија на Балкану пре конструисања лимеса: тада је Тракија стекла статус провинције, а друге освојене територије ће бити додате Моезији (Kaiser 2022, 50). Поред утврђених легионарских логора (лат. *castra*), за владавине Клаудија и Нерона су уз обалу Дунава изграђене и бројне помоћне тврђаве (Fejerdy 2011, 32). У време Домицијана (86. н. е.), Моезија је подељена на два дела, након чега ће лимес стећи свој коначан облик, који ће уз мање флукутације задржати све до краја трећег века (Kaiser 2022, 50). Међутим, Римљани сами и даље нису могли да зауставе све продоре са севера, због чега су одбрану понекад делегирали 'варварским' савезницима, којима су додељивали војне стипендије и титуле савезничких краљева и пријатеља римског народа (Kaiser 2022, 50).²⁵

Римљани су у време Трајана (98–117.) и Хадријана (117–138.) пребацили војни фокус са Рајне на Дунав и у време ова два императора је развијена стратегија одбране границе на Дунаву (Kaiser 2022, 43). Хронолошком финализацијом система одбране лимеса се може сматрати 106. година, када је под Трајаном Панонија подељена на два дела (Fejerdy 2011, 32).²⁶ Исте године, Трајан је повео

²⁴ "Pannonia iungitur provincia quae Moesia appellatur, ad Pontum usque cum Danuvio decurrens."

²⁵ *Reges amici et socii populi Romani*

²⁶ Поред појма *Limes Danubiensis*, за римску границу на Дунаву се користи и појам *Ripa Pannonica*. Други израз је технички нешто прецизнији, с обзиром на то да се *limes* примарно односи на копнену границу типично при ободу шуме, а *ripa* на границу на обали реке (Fejerdy 2011, 31), међутим, на први израз се много чешће наилази у литератури и његова денотација је недвосмислена.

успешну инвазију на Дакију са између 200.000 и 250.000 војника (Kaiser 2022, 44), након чега је она претворена у римску провинцију (Eutropius 1993, 48). Услед експанзије граница царства ка северу, лимес на Дунаву је привремено напуштен од Виминацијума (у близини савременог Костолца) до Тракије, међутим, око двадесет тврђава је остало под заштитом помоћних трупа (Kaiser 2022, 51).²⁷

Убрзо након Трајановог освајања Дакије, најновија провинција римског царства је, као и Моезија била нападнута од стране Сармаћана и Роксолана (117–119.), међутим, њихова инвазија је заустављена и дугорочан мир је осигуран перманентним премештањем легија *I Italica*, *X Macedonica* и *XI Claudia* (Kaiser 2022, 44). Следећу инвазију Дакије и Моезије су спровели Костобоци, али је и она заустављена. Трећа инвазија – инвазија Гота – ће, пак, тестирати римски дефанзивни капацитет до крајњих граница и обележити почетак краја римске Дакије (Kaiser 2022, 44).

Дестабилизација Дакије је почела са нападом Карпа (247.) за време императора Филипа Арапина (244–249.). Након његове владавине је крунисан Трајан Деције, који је повео одбрану против Гота, али је страдао у рату 251. Његов подухват је наставио Емилијан, управник Паноније и Моезије, који је успео да заустави готску инвазију, због чега је 253. крунисан за императора од стране своје војске (Kaiser 2022, 44). Та иста војска се, међутим, побунила услед страха од грађанског рата против других претендената на престо и убила Емилијана након свега три месеца владавине. Наследио га је император Галијен (253–268.), током чије владавине је германско племе Алемана продрло у Италију кроз Галију (Eutropius 1993, 57): тада је постало очигледно да Дакију неће бити могуће одржати у оквирима царства и она је и формално напуштена за владавине Аурелијана (270–275.). Њено становништво је пресељено у део Моезије који је преименован у Дакију због новог демографског састава, под заштитом легија *V Macedonica* и *XIII Gemina* (Eutropius 1993, 57; Kaiser 2022, 53).

Након Аурелијановог напуштања Дакије су преузете мере рестаурације лимеса на Дунаву, али оне нису завршене све до Константина (306–337.); у ово време су, међутим, класичне римске

²⁷ У овом периоду је војна граница римског царства премештена на реку Олт у савременој Румунији (лат. *Limes Alutanus*), коју је бранило 24 утврђења. Дакија је у почетку била подељена на три дела, која су административним реформама 168. године уједињена и подређена власти војног заповедника који је носио титулу *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum* (Kaiser 2022, 52).

легије увелико замениле милицијске трупе позног царства,²⁸ које нису биле у стању да се супротставе одлучним ‘варварским’ походима, какви су, на пример, били хунски из четвртог века (Kaiser 2022, 55). Последње рестаурације утврђења ће спровести императори Анастасије (491–518.) и Јустинијан (527–565.): упркос овоме, квалитет и бројност трупа није значајно подигнут и лимес је пао под инвазијом Словена и Авара (Kaiser 2022, 55).

Што се тиче структуре самих упоришта дуж римске границе на Дунаву, важно је нагласити да, иако су имала шанце и палисаде, она нису била утврђена као средњовековне тврђаве, будући да им је примарна улога била да обезбеде касарне и пруже логистичку подршку, а не да бране једну локацију (Kaiser 2022, 57). Утолико, прва упоришта уз лимес су били легионарски логори и иако су крајем првог века Римљани почели да зидају утврђења од камена, њихов концепт одбране је и даље примарно био реактиван: уместо да пасивно чекају перципирану претњу, њихова војска би ступила у контранапад (Kaiser 2022, 58).

Управо због оваквог концепта одбране су Римљани преферирали природне препреке налик рекама: оне би непријатељске инвазије довољно успориле да браниоцима омогуће да благовремено одреагују, захваљујући чему је царство могло да приушти да се ослања на утврђене касарне као примарни вид одбране током првих неколико векова држања границе на Дунаву. Међутим, паралелно слабљење царства и пораст интензитета и фреквенције ‘варварских’ напада током четвртог века је изискивао прелазак на мања, снажнија камена утврђења која су постепено почела да попримају облик раних средњовековних замкова (Kaiser 2022, 58, Бошковић 1970, 15).

Утврђења дуж лимеса у првом веку су, дакле, били класични легионарски логори, окружени палисадима од земље и дрвета (лат. *vallum*) и двоструким шанцима (лат. *fossa*) (Kaiser 2022, 59). Конверзија према каменим утврђењима је почела крајем прве половине другог века, али није завршена све до ратова са Маркоманима и Сармаћанима (167–180.) (Fejerdy 2011, 33). За владавине императора Комода (180–192.) је почела изградња извиђачких кула (лат. *castella*), док су почетком трећег века на утврђењима дозидане угаоне куле (Fejerdy 2011, 33). Следећу велику реконструкцију је спровео Диоклецијан (284–305.) и она је обухватила путеве, тврђаве и осматрачнице

²⁸ *Comitatenses* и *limitanei*, који су били скромније опремани и тренирани од Маријевих легионара.

(Бошковић 1970, 15); између осталог, број капија је смањен са класичне четири на само једну (Kaiser 2022, 60), што јасно илуструје одбрамбену преоријентацију.²⁹

Константин и његови четвртовековни наследници су наставили да реконструишу *limes* са искључиво одбраном у виду (Fejerdy 2011, 33). Њихов пројекат, као и шестовековна обнова за владавине Анастасија и Јустинијана ће ‘продужити живот’ границе царства на Дунаву још неколико векова, али неће моћи да дугорочно спречи њен неминован пад. Што се тиче хронологије и узрока самог пада лимеса, њих није могуће објаснити једном ‘варварском’ инвазијом или везати за један датум (Mocsy 1974, 346): са једне стране, безбедност Моезије и Паноније често није ни зависила од саме границе на Дунаву, него од савезничких народа северно од њега.³⁰ Сам *limes* је почео да губи интегритет за време цара Теодосија (379–395.): римска администрација је престала да води попис трупа које су га браниле и неки делови су раније падали док су други знатно дуже опстајали (Mocsy 1974, 346).

Утолико, пад римске границе на Дунаву није питање једне инвазије или једне године, већ вишевековног сукоба са десетинама различитих народа у којима су Римљани након пада Дакије покушавали да зауставе све интензивнију ‘плиму’ са севера и истока, која ће источни део њиховог царства на крају преплавити. Чињеница да се овде ради о спором, али неминовном процесу је најбоље илустрована како појачавањем постојећих упоришта током другог века, тако и њиховом значајним утврђивањем у четвртном веку, са којим је концепт реактивне одбране и контранапада *de facto* напуштен.

²⁹ Наиме, четири капије какве би имало класични каструм би браниоцима (поготово коњици) омогућиле да спроведу контранапад непријатељу са бока, што је била типична римска одбрамбена тактика у ранијем периоду. Једна капија из времена позног лимеса би онемогућила овакву тактичку флексибилност, али би истовремено отежала приступ утврђењима споља и обезбедила дужи опстанак током опсаде.

³⁰ Ови, иначе такође ‘варварски’ народи (лат. *foederati*) су били савезници Рима, који су заузврат за одређене привилегије били обавезни да пруже помоћ царству и као његова претходница се супротставе непријатељским инвазијама.

4. *Relicta limitis*: Археолошки остаци римских утврђења у Ђердапској клисури

Limes Danubiensis је, као што смо видели, изгубио своју дефанзивну улогу са падом Моезије и Паноније под инвазијом Словена и Варвара у седмом веку (конкретно, за владавине цара Хераклија, 610-641.); интересно је, међутим, да су нека од његових древних утврђења опстала кроз читав средњи век, док је неколицина посебно стратешки значајних упоришта коришћена све до Руско-турског рата (1877–1878.) (Kaiser 2022, 45). Сходно томе, бројни археолошки остаци римских утврђења дуж лимеса опстају и дан данас и дају нам значајан увид у различите елементе овог одбрамбеног система. Нека од њих представљају тек први део вековима надограђиваних утврђења, као што је, рецимо, случај са зидовима испод Куле Небојша на Калемегдану.

Међутим, најважније археолошко налазиште везано за лимес је свакако Ђердапска клисура, где се међу неприступачним стенама налазе остаци неколико римских каструма: код Рама и Сапаје, Голупца, Чезаве, Доњег Милановца, Караташа и Костолца, између којих су позиционирани бројни кастелуми (Бошковић 1970, 14). Будући да услед непроходних предела каструми нису могли да буду међусобно видни, ови кастелуми би између њих ватром, димом или звуцима успостављали континуалну везу дуж лимеса. Остаци првих легионарских логора који су подигнути у Ђердапском делу лимеса датирају још од првог века н. е. и у питању су класични каструми са дрвеним палисадима и шанцима (код Великог Граца и Малог Голубиња, а затим у Бољетину и Чезави) (Бошковић 1970, 15).

Прва утврђења од камена су овде, пак, подигнута за владавине Трајана. Овај део лимеса је био напуштен након римског освајања Дакије, обновљен у трећем и четвртном веку након њеног губитка и додатно учвршћен у време Јустинијана, када су подигнути и нове куле троугаоног облика (у Босману и Хајдучкој Воденици) (Бошковић 1970, 15). Овај ланац одбране, чија је топографска локација посебно отежавала приступ његовим утврђењима, по свему судећи никада није био директно освојен, па чак ни непосредно угрожен: његове посаде су га највероватније напустиле крајем шестог века, док су га дотадашње ‘варварске’ инвазије у целини заобилазиле и кретале се ка југу долином Мораве, односно Тимока (Бошковић 1970, 15).

Код речице Чезаве се налазе остаци једног од највећих римских каструма у оквиру лимеса: *Castrum Novae*.³¹ Ископавање које је трајало пет година (1965–1970.) је овде открило бедеме каструма, као и житницу (лат. *horreum*), командни штаб (лат. *principium*), па чак и касније надограђену византијску базилику и пристаниште (Васић 1984, 91). Међутим, услед недовољног броја у целини очуваних војничких барака, остаје немогуће утврдити колика је била величина посаде овог каструма, па чак и да ли се радило о пешадијском, коњичком, или мешовитом логору (Васић 1984, 91). Утврђење је грађено у стилу раних легионарских каструма, са четири капије, али са надограђеним помоћним и угаоним кулама.

Каструм код Бољетина (*Smorna*) је грађен у четири етапе у периоду између првог и шестог века и делио је хронолошку путању бројних других утврђења на лимесу: најпре је успостављен као земљано утврђење у време Тиберија, затим су дозидани бедеми за владавине Домицијана, напуштен је у време Хадријана, обновљен пре Аурелијановог напуштање Дакије, страдао је у пожару у петом веку и поново је обновљен у време Јустинијана (Зотовић 1984, 211). Подаци о најранијем земљаном утврђењу су оскудни, али се зна да је накнадни зид био дебљине једног метра и сазидан од ломљеног камена. Најупечатљивија промена овог каструма је била у његовој трећој фази изградње (у шестом веку), када су, поред ојачања постојећих зидова, све помоћне капије заграђене новим одбрамбеним кулама, чиме је ефективно извршена транзиција са класичног легионарског каструма на утврђење које има више заједничког са средњовековним замцима (Зотовић 1984, 213).

Утврђење на локалитету Велики Градац код Доњег Милановца одговара кастрumu *Taliata* који описују класични извори: у питању је логор који има скоро савршену квадратну основу (134x126 метара). Судећи по сачуваним жиговима, овај каструм је био седиште префекта легије *VIII Claudiae* у првој половини четвртог века, док су у другој половини овде биле смештене помоћне јединице (Поповић 1984, 265). Бедеми овог каструма су били 0,9 метара дебљине и он је имао класичне четири капије: као и у претходним случајевима, у трећем веку су надограђене помоћне и угаоне куле. Археолошко истраживање је открило и остатке три грађевине, од које су две, по

³¹ У класичним изворима се у контексту *Castrum Novae* говори о две различите локације (према Нотицију и Прокопију). Међутим, наши археолози претпостављају да је налазиште код Чезаве заправо права локација овог каструма (Васић 1970, 91).

свему судећи војничке бараке, док је последња житница (Поповић 1984, 268).

Код ушћа Поречке реке у Дунав се налази велики археолошки локалитет који је по свему судећи био сабирни центар римских трупа: овде се налазе бедеми, куле, утврђење, терме и магацини (Петровић 1984, 285). Једна независна стражарска кула је кружног облика, пречника 10 метара и дебљине зидова 1,2, док су угаоне куле размера 4x4, са зидовима 0,9 метара дебљине (Петровић 1984, 285, 286). Један бедем је укупне дужине од 250 метара, дебљине 1,5 до 2, а други дужине 200 метара, а дебљине 1,15 до 1,85; утврђење је квадратне основе и нешто мање од раније наведених (60x60 метара), са само једном капијом што говори о његовој вероватно каснијој конструкцији (Петровић 1984, 286). Објекти у овом налазишту највероватније представљају магацине и утврђену житницу, што значи да се вероватно радило о једном од логистичких центара одакле су снабдевана утврђења дуж лимеса (Петровић 1984, 291).

Археолошка налазишта која смо навели, као и бројна друга, упечатљиво не показују знаке разарања од стране нападача: по свему судећи, ђердапски део лимеса на Дунаву ни у једном тренутку није био директно војно угрожен под налетом 'варварских' инвазија. Утолико, будући да пад лимеса заправо није подразумевао освајање ниједног од његових каструма, овај процес би се пре могао приписати недостатку економског, логистичког и стратешког капацитета римског царства да одржи овај одбрамбени систем, него могућности нападача да га директно освоје. О овоме сведочи и судбина разорених римских утврђења, која су или уништена од стране сопствених поседа како их непријатељ не би могао користити, или су након више векова подлегла зубу времена (Бошковић 1970, 15).

Закључак

Значај Дунава као природне препреке за одбрану римског царства се огледа у чињеници да су велике војсковође још у доба републике (попут Цезара и Сципиона Емилијана) предвиделе неопходност експанзије ка њему у циљу дугорочне територијалне стабилизације (Mommson 1894, 357). Дунав је, поред очигледне стратешке, имао и важну геополитичку улогу, како као граница између римских провинција на Балкану, тако и као граница између царства и његових 'варварских' савезника и непријатеља. Ширина

и конзистентна брзина ове реке (Kaiser 2022, 40) је Римљанима омогућила да бране много већу територију ослањањем на свој традиционални концепт реактивне одбране, који се заснивао на активном пресретању непријатељских инвазија уместо пасивне одбране стратешких локација.

Дугорочно слабљење римског царства је условило реструктурирање лимеса: ојачавање самих утврђења, смањивање њихове величине и тактичке флексибилности, као и грађење помоћних, угаоних и извиђачких кула. Међутим, ови стратешки компромиси су продужили опстанак војне границе на Дунаву следећих неколико векова: о њеном одбрамбеном потенцијалу јасно говори чињеница да је разлог за њен пад био, не директно освајање, него немогућност царства да настави да га логистички подржава. Утолико, *Limes Danubiensis* остаје један од значајних историјских примера тога како је, уз адекватну економизацију, природне границе у комбинацији са оскуднијом, стратешки позиционираном одбраном, могуће успешно искористити ради заштите више стотина километара територије.

ЛИТЕРАТУРА

- Бошковић, Ђурђе (1984), “Археолошка истраживања Ђердапа 1956-1970.”, *Старинар*, vol. XXXIII-XXXIV, стр. 9-18.
- Васић, Милоје (1984), “Чезава – *Castrum Novae*”, *Старинар*, vol. XXXIII-XXXIV, стр. 91-121.
- Engels, Friedrich (1884), *The Origin of the Family, Private Property and the State*, Chicago: Kerr.
- Eutropius (1993), *Breviarium ab Urbe Condita* (translated with an introduction and commentary by H. W. Bird), Liverpool University Press.
- Fejerdy, Visy and Mate (2011), *Frontiers of the Roman Empire*, Budapest: National Office of Cultural Heritage.
- Florus (2018), *Epitome of Roman History* (translated by E. S. Forster), Delphi Classics.
- Festus (1819), *Breviarium Rerum Gestarum Populi Romani*, R. Mecenate (ed.), <http://www.attalus.org/latin/festus.html>.

- Зотовић, Љубица (1984), “Бољетин (Smogna), римски и рановизантијски логор”, *Старинар*, vol. XXXIII-XXXIV, стр. 211-225.
- Kaiser, Dreyer et al. (2022), *The Roman Danube Limes*, Interreg Danube Transnational Programme.
- Матић, Иван (2020), “Кључ за разумевање преддржавног друштва”, *Политичка ревија*, бр. 2/2020, година XXX, vol. 64, стр. 283-305.
- Матић, Иван (2021), “У сенци Древног друштва: Енгелсово *Порекло породице*”, *Српска политичка мисао*, бр. 1/2021, година XXVIII, свеска 71, стр. 293-305.
- Mocsy, Andras (1974), *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, Routledge: Taylor and Francis Group.
- Mommsen, Theodor (1901), *The History of Rome*, vol. IV, London: Macmillan & Co.
- Mommsen, Theodor (1894), *The History of Rome*, vol. V, London: Richard Bentley & Son.
- Morgan, Lewis Henry (1877), *Ancient Society*, Chicago: Kerr.
- Niebuhr, Barthold Georg (1847), *Lectures on the History of Rome*, vol. 1, London: Taylor, Walton, and Maberly.
- Pliny the Elder (2015), *Natural History* (translated by J. Bostock and H. T. Riley), Delphi Classics.
- Поповић, Владислав (1984), “Доњи Милановац – Велики Градац (Taliata), римско и рановизантијско утврђење”, *Старинар*, vol. XXXIII-XXXIV, стр. 265-281.
- Петровић, Петар (1984), “Поречка река, сабирни центар за снабдевање римских трупа у Ђердапу”, *Старинар*, vol. XXXIII-XXXIV, стр. 285-291.
- Smith, Christopher John (2006), *The Roman Clan: The Gens from Ancient Ideology to Modern Anthropology*, Cambridge: Cambridge University Press.

Ivan Matic

Institute for Political Studies, Belgrade

LIMES DANUBIENSIS: THE BORDER OF THE ROMAN EMPIRE ON THE DANUBE

Resume

The subject of this paper is the historical development of the border (limes) of the Roman empire on the banks of the Danube. For the sake of historical context, in the first part of the paper, we will present the development of Roman institutions and the expansion of her territory throughout the periods of the kings, the republic and, finally, the empire. Thereafter, we will take a look at the Romans' advance toward the banks of the Danube and the course of their army's campaign against the peoples who inhabited them. The topic of the third part will be the establishment of the initial border on the Danube, its fluctuations caused by offensive and defensive endeavors, the challenges of its maintenance, the attempts to repair it and, finally, its fall to the barbarian invasion or, rather, its abandonment by the Romans. The last part of the paper will offer an overview of several archaeological findings of fortifications that made up the Roman limes in the Iron Gates gorge.

Keywords: *Rome, limes, Danube, Pannonia, Moesia, Thrace, Dacia.*
